

ØMU'en som politisk projekt

Martin Marcussen, adjunkt,
Institut for Statskundskab, Københavns Universitet

1. Indledning¹

At ØMU'en er et politisk projekt, er efterhånden ved at blive en kliché i den danske og europæiske offentlige debat om den Økonomiske og Monetære Union. Politikere, journalister, økonomer og andre interesserede er tilsyneladende enige i dette faktum. Mindre klart er det imidlertid hvad der menes med 'politisk' projekt og hvorfor det er så vigtigt?

I debatten kan man mindst pege på syv forskellige elementer som tillægges et 'politisk' prædikat i forbindelse med ØMU'en. For det første er ØMU'en blevet til gennem en *politisk proces* i hvilken statsledere og embedsmænd har forhandlet deres nationalt specifikke præferencer på plads. I denne betydning refererer det politiske til den interaktionsform, der har fundet sted mellem nationale repræsentanter i regeringskonferencen som ledte til Maastricht-traktaten. For det andet, så er der blevet argumenteret for, at den Økonomiske og Monetære Union på længere sigt ikke vil være stabil hvis ikke den modsvares af en *politisk modpol*. Her tænkes særligt på at den Europæiske Centralbank, som har monopol på penge- og valutakurspolitikken i ØMU'en, ikke afbalanceres af interstatslige eller parlamentariske instanser på Europæisk niveau. Der mangler en '*gouvernement économique*', som franskmændene udtrykker det. For det tredje, så ses ØMU'en som en katalysator for integration af flere *politiske sagområder* i det europæiske samarbejde og

dermed som en anledning til at overføre endnu flere kompetencer til EU. Specifikt, så tales der om, at den nationale kompetence på de social-, arbejdsmarkeds- og skattepolitiske områder med tiden uundgåeligt vil skulle overføres til Bruxelles. Ligesom det indre marked bragte ØMU'en på den politiske dagsorden, så vil ØMU'en få rettet fokus mod områder, der hidtil har været betragtet som rene nationale anliggender. For det fjerde er der blevet argumenteret for, at en mønt som Euro'en er mere end blot en betalingsenhed. En møntfod har vigtige symbolske og *politiske funktioner*. Symbolsk er en møntfod et udtryk for et nationalt tilhørsforhold og sammenhængskraft og politisk udtrykker en mønt intern og ekstern suverænitet. Det første alle de nye stater, som på fredelig eller ufredelig vis er blevet skabt efter afslutningen på den kolde krig har gjort er da også at etablere nationale mønter med præcist disse politiske funktioner for øje. For det femte, så kan ØMU'en ses som et bindeled mellem den generation af europæere, som har haft anden verdenskrig og dens tragedier helt inde på livet, og de yngre generationer, som ingen personlige erfaringer har haft med den del af Europas historie. ØMU'en ses i den forbindelse som et udtryk for at en række *politiske idealer* om fred og samarbejde nu konsolideres og i al fremtid udelukker at naboer igen erklærer krig mod hinanden. Krigsgenerationens dyrt betalte erfaringer kommer således de yngre generationer til gode og min-

der disse om den overordnede målsætning med den europæiske integrationsproces. For det sjette, så kan ØMU'en ses som konsolideringen af en hegemonisk monetaristisk ideologi, som har udviklet sig blandt europæiske økonomiske beslutningstagere siden slutningen af 70'erne og som er toppet sidst i 90'erne. Med sine målsætninger om lav inflation, stabilitetsorienteret økonomisk politik og uafhængige centralbanker udtrykker ØMU'en nogle *politiske idéer*, som efterhånden bliver taget for givet blandt eliter, men som stadig betvivles på befolkningsniveauet, hvor arbejdsløsheden og 'det lange sigt' ikke bringer håb om forbedret livskvalitet. Endelig, for det syvende, kan ØMU'en ses som en konstruktion, som har til formål at skabe grundlaget for, at en europæisk *politisk identitet* kan skabes. I bedste føderalistiske stil, skabes en europæisk nation gennem opbygningen af konstitutionelle institutioner med gyldighed for hele Europa. Argumentet er, at fælles politiske målsætninger, fælles politiske repræsentanter og fælles politiske strategier med tiden vil føre til at de europæiske befolkningsgrupper kommer til at føle et tilhørsforhold til 'det fælles europæiske'.

Tekstboks 1

ØMU'en som politisk projekt – hvad betyder det?

- Politisk proces?
- Politisk modpol?
- Politiske sagområder?
- Politiske funktioner?
- Politiske idealer?
- Politiske idéer?
- Politisk identitet?

Denne artikel omhandler et enkelt af disse 'politiske' elementer af ØMU'en, nemlig spørgsmålet om hvilken makro-økonomisk filosofi – hvilken idé – ØMU'en kan siges at være baseret på. I første afsnit vil der blive

redegjort for at ØMU'en er et konsensus-projekt i den forstand at dens idé-kerne ikke var til debat i forbindelse med forhandlingerne om Maastricht-traktaten. Sidst i 80'erne og begyndelsen af 90'erne var der bred enighed blandt politiske beslutningstagere om hvad en 'god og sund' makro-økonomisk politik bestod af, og det forekom dem helt naturligt at ØMU'en skulle reflektere disse idéer i dens institutionelle opbygning. I andet afsnit vil det blive diskuteret hvorfor en helt særlig idé-kerne – den stabilitetsorienterede – kom til at præge ØMU'en. Der vil blive argumenteret for at medlemskab af Det Europæiske Monetære System (EMS'en) og et betydeligt pres fra de nationale centralbankdirektører fik drejet toppolitikernes opmærksomhed mod lav-inflationsmålsætningen, valutakursstabilitet, budgetbalance og centralbankuafhængighed. I dag tager vi det ofte for givet, at det netop var denne filosofi, der endte med at blive udbredt i Europa, men set gennem den tids politiske beslutningstageres briller, kunne det i virkeligheden lige så godt have været en fælles europæisk keynesianisme, der havde vundet indpas i Europa i løbet af 80'erne. I det tredje afsnit diskuteres det hvorvidt man kan tale om at ØMU'en i løbet af midt-halvfemserne er gået hen og blevet et socialdemokratisk projekt med vægt på beskæftigelse. Det konkluderes at ØMU'ens stabilitetsorienterede idé-kerne stadig står helt central i ØMU-projektet, og at man som noget nyt i sluthalvfemserne højst kan tale om en beskæftigelsesorienteret idé-periferi.

2. ØMU'en som et konsensus projekt

Vi har vænnet os til at betragte ØMU'en som et projekt, der kom på den europæiske dagsorden i begyndelsen af 1988 under det tyske formandskab. På det tidspunkt fremlagde regeringsledere i Frankrig og Italien konkrete forslag til, hvorledes europæisk monetær integration kunne udvikle sig i den nære fremtid. Den etablerede historie om ØMU'ens tilblivelse går derefter via Delors-udvalget (1988-1989) og regeringskonferencen om

ØMU'en (1990-1992) til de nationale ratifikationer af Maastricht-traktaten (1992-1993) hvorved ØMU'en blev en del af det samlede traktatgrundlag for den Europæiske Union. Sidste fase i denne udviklingshistorie fandt sted med igangsættelsen af ØMU'ens tredje fase 1. januar 1999.

Vi har også vænnet os til at betragte denne ØMU-proces som værende karakteriseret af interstatslige forhandlinger (Moravcsik, 1998), hvor forskellige nationale repræsentanter deltager med henblik på at få varetaget en række specifikke nationale interesser. Vi har altså en opfattelse af ØMU-processen som værende konfliktfyldt, hvor nogle deltagere taber mens andre vinder.

Som overskriften 'ØMU'en som et konsensus projekt' antyder, så anlægger denne artikel et noget andet syn på ØMU-processen end ovenstående. Kort sagt, så argumenteres der for, at ØMU'en først og fremmest er en institutionalisering af en udbredt makro-økonomisk konsensus blandt europæiske beslutningstagere i 80'erne og 90'erne. Snarere end at være et resultat af en grundlæggende konfliktfyldt proces, så kan ØMU'ens idégrundlag ses som et udtryk for at politiske og økonomiske beslutningstagere i 80'erne og 90'erne ønskede at konsolidere et helt særligt monetaristisk inspireret verdenssyn i et komplekst sæt af love, procedurer og organisationer (Marcussen, 1999, 2000). Man kan sige at den ØMU vi i Danmark stemmer om år 2000, er baseret på idéer, som blev konsensuelt delt af de ledende beslutningstagere i Europa i løbet af 1980'erne. Hvad er ØMU'ens idégrundlag så? Og hvordan blev disse idéer reproducerede i Maastricht-traktaten?

3. ØMU'ens idégrundlag

Efter krise på krise i 70'erne og efter at have afprøvet hele spekteret af økonomisk politiske instrumenter inden for en keynesiansk inspireret forklaringsramme, så begyndte europæiske toppolitikere og embedsmænd at se

sig rundt efter andre inspirationskilder. I slutningen af 70'erne var det sandsynligvis en historisk tilfældighed at en række faktorer pegede i samme retning: mod en omprioritering af økonomiske målsætninger således at lavinflation blev et mål som overskyggede alt andet. Denne målsætning bragte også en ny prioritering af politisk økonomiske instrumenter med sig. Devalueringer og underskud på de offentlige finanser blev nu betragtet som et onde, man som ansvarlig politisk beslutningstager skulle tage afstand fra. Endelig, så blev pengepolitikken mere og mere afkoblet fra det repertoire man som politisk beslutningstager kunne råde over. De nationale centralbankdirektører fik de facto eneret over dette instrument i den økonomiske politik.

I dag forekommer det måske ikke helt normalt at spørge sig hvorfor netop denne prioritering af mål og midler vandt frem sidst i 70'erne og begyndelsen af 80'erne. Vi er som nævnt ovenfor begyndt at betragte denne økonomiske filosofi som værende uundgåelig og den eneste rigtige. Vi glemmer bare to ting. For det første, blev der formuleret andre alternative økonomiske filosofier, som med tilbageblik akkurat lige så godt kunne have vundet frem. Her skal bare nævnes, at den europæiske Kommission sidst i 70'erne offentligt gjorde sig til talsmand for en ny-keynesiansk økonomisk krise-strategi, hvor medlemslandenes efterspørgselsorienterede politikker skulle forfølges på europæisk niveau snarere end på det nationale niveau. Man kaldte denne strategi for fiskal føderalisme (Commission, 1977). Tidligere kom en sådan forbindelse mellem keynesiansk inspireret tankegods og ØMU'en konkret til udtryk i Werner-rapporten fra 1970. Men sidst i 70'erne var der ikke lydhørhed overfor sådanne idéer, heller ikke da den tids Kommissionsformand, Roy Jenkins, atter engang forsøgte at konstruere en klar forbindelse mellem europæisk økonomisk og monetær integration og fiskal føderalisme (Ludlow, 1982: 49-53). Nu tabte denne idé terræn i forhold til

de mere monetaristisk inspirerede idéer som blev formuleret i samme periode i OECD (OECD, 1977). Den danske finansminister i perioden 1975-79, Knud Heinesen, siger i dag at en 'skuffelse i hele den sammenhæng var de uendelige og efterhånden ulidelige diskussioner i det vi kalder EU i dag, om at føre en aktivitetsfremmende økonomisk politik i fællesskab. Altså Keynes på europæisk plan. Det ville givet have kunnet lykkes, hvis nogle lande havde været med på det. På hvert eneste af de her finansministerrådsmøder sad vi med det ene billede efter det andet om at sejle i konvoj med Tyskland forrest eller med Tyskland som lokomotiv for det europæiske tog. Og ved de efterfølgende møder måtte vi hver gang konstatere, at det bare var blevet til nul og niks' (Krogh, 1999).

Den anden ting vi ofte glemmer i dag er, at man faktisk ikke havde erfaringer med eller beviser for at den nye monetaristisk inspirerede strategi kunne hjælpe de europæiske politiske beslutningstagere ud af krisen. Det er den pointe som Epstein og Gintis (1995: 4) understreger når de fastholder at 'the widespread acceptance of this policy orthodoxy in the 80s was based not on empirical evidence of its effectiveness, but was a violent reaction against previous Keynesian and Social Democratic orthodoxies that held sway during the stretch of vigorous world economic growth in the period from the conclusion of the second world war to the »stagflationary« era of the mid 1970s'. Den danske nationalbankdirektør i denne periode, Erik Hoffmeyer, udtrykte senere undring over at dette regimeskifte kunne finde sted uden at der fandt en bred offentlig debat sted (Hoffmeyer, 1993: 45, 84).

Hvilke faktorer var det så, der pegede i retning mod at acceptere nye uprøvede monetaristiske politikker? Den første faktor har at gøre med at europæiske politiske beslutningstagere i 1979 var begyndt at deltage i det nyetablerede EMS-samarbejde. I starten

af dette samarbejde forfulgte blandt andet de danske politikere den strategi som man havde fulgt gennem 70'erne, d.v.s. efterspørgselsorienteret økonomisk politik krydret med regelmæssige devalueringer. I 1979 blev dette accepteret af de øvrige medlemmer af EMS'en og Økonomiminister Ivar Nørgaard kunne på det tidspunkt nøjes med at ringe til formanden for den Monetære Komité for at meddele hvor stor en devaluering han ønskede sig inden for valutakursmekanismen i det Europæiske Monetære Samarbejde, ERM (Gros og Thygesen, 1992: 74). Tre år senere, i påsken 1982, var tiden blevet en anden. Samarbejdsklimaet i EMS'en og normerne for 'ansvarlig økonomisk ledelse' havde undergået en radikal forandring. På et tidspunkt tager Erik Hoffmeyer og Ivar Nørgaard til Bruxelles for at meddele de øvrige medlemslande, at nu var tiden kommet til endnu en devaluering. I modsætning til devalueringen i november 1979, så blev denne meddelelse nu modtaget isnende køligt. Ivar Nørgaard erindrer at 'i mødelokalet i Bruxelles var stemningen på frysepunktet. Lidt à la hvad f... bilder de sig ind! Og ét efter ét meddelte de øvrige lande, at de ikke kunne acceptere Danmarks ønske om en 7 procents devaluering. En massiv afvisning fra samtlige ministre' (Andersen, 1994: 181). Hoffmeyer skriver i den forbindelse at 'uanset at det havde været drøftet på embedsmandsplan i den Monetære Komité, kom det tilsyneladende som en fuldstændig overraskelse for de politiske deltagere i det efterfølgende ministerrådsmøde, hvor man fik det indtryk, at der nu var ved at udvikle sig en slags selvbetjening' (Hoffmeyer, 1993: 93). Ivar Nørgaard fik under det halve af den ønskede devaluering og kun fordi han kunne love at følge op med stramninger på hjemmefronten for at leve op til uskrevne regler om sunde offentlige finanser og lav inflation. EMS samarbejdets karakter udviklede sig altså i en retning, hvor de såkaldte kernevalutaer – D-marken og den hollandske Gylden – de facto skulle acceptere enhver justering i de bilaterale valuta-kur-

ser. Intet kunne ske hvis ikke de tyske og hollandske repræsentanter på forhånd havde tilladt dette, og det ville de højst sandsynligt kun gøre hvis de følte sig overbeviste om at den nye stabilitetsorienterede filosofi – hvor sunde finanser og lav inflation stod i højsædet – blev implementeret på nationalt niveau. Hvis Ivar Nørgaard, eller enhver anden forhandler, skulle gøre sig håb om at blive accepteret i den europæiske klub af makro-økonomiske beslutningstagere, så var der ikke meget andet at gøre end at efterleve disse uskrevne, men særdeles klare, spilleregler. Den samme lektie lærte andre medlemmer af EMS'en, her er Mitterrand's kovending i 1981 nok den mest omdiskuterede.

En anden faktor, som også kan tilskrives en betydelig vægt i en forklaring af i hvert tilfælde de danske beslutningstageres økonomiske strategier i slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne er spørgsmålet om centralbankernes rolle i formuleringen af den økonomiske politik. Siden Bretton Woods samarbejdets sammenbrud i begyndelsen af 70'erne, havde centralbankdirektørerne i Europa fået større frihed til at føre monetær politik uden restriktive interventionsregler (Dyson et al., 1995). Derudover havde de europæiske centralbankdirektører efterhånden fået etableret sig som helt centrale aktører i det transnationale politiske spil. EF's centralbankudvalg, EF's monetære komité, IMF, G7 og BIS o.a. er alle fora som er blevet centrale i styringen og udviklingen af det internationale monetære system. På internationalt niveau havde centralbankerne opnået en anerkendelse og indflydelse, som man ikke havde set magen til siden anden verdenskrigs afslutning (Marcussen, 1998). I Danmark er det Erik Hoffmeyer, der sidst i 70'erne og begyndelsen af 80'erne optræder som politisk entreprenør. Da Ivar Nørgaard i 1982 forsøger at få gennemført en devaluering af den danske krone, erindrer han at Erik Hoffmeyer ikke var til speciel stor hjælp, da sagen blev bragt op over for Nørgaard's europæiske kol-

leger (Andersen, 1994: 181). Forud for denne episode havde en dramatisk udveksling af meninger fundet sted i medierne mellem den socialdemokratiske regering og nationalbankdirektøren. I malende vendinger havde Hoffmeyer i en kronik beskrevet hvorledes den danske økonomi i seks faser var på vej mod afgrundens rand.² Før den tid havde Hoffmeyer forsøgt at få sit budskab igennem til regeringen via de sædvanlige officielle kanaler, men han følte sig tilsidesat, og derfor nødsaget til at gå til pressen. For Hoffmeyer var underskuddet på de offentlige budgetter og inflationen de altafgørende årsager til at Danmark tilsyneladende gennem et årti havde befundet sig i en akut krisesituation. Så længe regeringen ikke ville lytte, så han sig nødsaget til at holde et historisk højt renteniveau. Det sidste var noget som medvirkede til at Anker Jørgensen ikke længere så nogen anden udvej for den økonomiske politik end at gå af uden at udskrive valg. Det gjorde han så i september 1982.

Før regeringsskiftet indkaldte Erik Hoffmeyer lederne for de partier der mest sandsynligt ville komme til at danne regering efter Anker Jørgensen. Der er tale om et ganske kort møde, hvor Erik Hoffmeyer uden det store omsvøb redegjorde for sine prioriteter og for sit syn på den situation som den danske økonomi befandt sig i. Hvis den nye borgerlige regering utvetydigt ville offentliggøre, at den ikke havde til hensigt at tage devalueringens instrumentet i anvendelse under nogen omstændigheder, og at det lå den på sinde at bringe de offentlige finanser i balance, så ville Hoffmeyer for sin del love at renteproblematikken ville finde sin løsning (Andersen, 1994: 197). De tilstedeværende går ind på Hoffmeyer's idé på trods af at de faktisk havde overvejet at indlede den nye regeringsperiode med en hurtig devaluering – det havde man tidligere haft for vane at gøre, og det var da også et middel som man stadigvæk tog i anvendelse i forbindelse med regeringsskift rundt omkring i Europa. Men efter sam-

talen med Hoffmeyer blev denne strategi lagt på hylden og ikke fundet frem igen. Dagen før sin tiltrædelse offentliggjorde den nye borgerlige regering, at den under ingen omstændigheder ville anvende devalueringsmidlet og at den havde til hensigt at nedbringe inflationen og at bringe orden i de offentlige finanser. Hoffmeyer opfyldte derefter sin del af aftalen. Inden for ganske kort tid var en historisk høj rente faldet til mindre end det halve. I modsætning til 'afgrundsdebatten' i 1980-1981, så havde Hoffmeyer ikke behov for at dele sine synspunkter med pressen ved regeringsskiftet i september 1982. Allerede gennem de formelle kanaler havde Hoffmeyer gjort sit synspunkt gældende og derved markant præget den nye regerings – og alle efterfølgende regerings, inklusive den nuværende – politisk-økonomiske strategier.

Tilsammen peger disse to faktorer – det kollegiale pres i det Europæiske Monetære System og det hjemlige pres fra nationalbankdirektøren – begge to på en helt særlig økonomisk filosofi, som 10 år senere skulle komme til at udgøre kernen i den Økonomiske og Monetære Union. Allerede fra 1982-1983 delte europæiske top-politikere det synspunkt at lav inflation var den ypperligste målsætning for den økonomiske politik, at devalueringsinstrumentet ikke længere var et acceptabelt instrument og at de nationale budgetter burde være i balance. Derfor er det heller ikke overraskende at den franske præsident François Mitterrand og den tyske Kansler Helmut Kohl i 1988 peger på centralbankdirektørerne da en refleksionsgruppe skulle nedsættes med henblik på at etablere nogle retningslinjer for en Økonomisk og Monetær Union i Europa. Både Kohl og Mitterrand vidste at centralbankdirektørerne ville producere en ØMU-handlingsplan, der var baseret på en økonomisk filosofi, som de fleste politiske ledere i Europa entydigt kunne tilslutte sig. Det er heller ikke overraskende, at der ikke var specielt meget diskussion om vigtige

emner som inflation, centralbankuafhængighed og budgetunderskud.

Erik Hoffmeyer (1993: 107-108) mener at det var 'bemærkelsesværdigt, at alle 12 lande uden større besvær kunne acceptere en række grundprincipper for udformningen af pengepolitikken, hvorom der langt fra havde været enighed på nationalt plan ... forhandlingerne om ØMU'en i slutningen af årtiet viste, at der nu var bred politisk opbakning bag en række fundamentale pengepolitiske principper, som i de foregående årtier havde givet anledning til spændinger og betydelige uoverensstemmelser. Det gælder målsætningen om prisstabilitet, centralbankens uafhængighed, fastkurspolitikken og afholdelse fra, at det offentlige kan finansiere sig i centralbanken'. Endvidere fastholder han at 'det i virkeligheden uden sværds slag blev accepteret, at den stabilitetsorienterede tyske økonomiske politik skulle være ledetråden, og det fælles monetære organ skulle modelleres med den tyske centralbank som forbillede'.

En anden dansk deltager i det såkaldte Delors-udvalg, Niels Thygesen, er enig med Hoffmeyer på dette punkt. Hvad angår centralbankdirektørerne i Delors-udvalget var '[o]pinions .. clearly converging ... that the experience of the Bundesbank was useful as a model of mandate, structure and relationship with political authorities' og han tilføjer at det var 'surprising that the political authorities, initially the participants in the ECOFIN Council ... did not object to a proposal to give the ESCB more independence than they had been prepared to give their own central banks within their respective national systems. There was no important disagreements on any of the main provisions for the ESCB' (Gros og Thygesen, 1992: 320).

Denne slående konsensus blandt top-politikere og centralbankdirektører i ØMU-processen er også blevet noteret af andre forskere, som har studeret denne proces. Stephen F.

Overturf (1997: 89, 103) har konkluderet, at der eksisterede 'an intellectual consensus over most of the main issues surrounding the EMU' og at 'the areas of agreement in the ... Delors report provided the broad basis for consensus and allowed for further development'. Stephen Gill (1997: 210) understreger ligeledes at der bag ØMU'en var en 'gradual convergence in the policy stances of the major governments of the European union ... premised upon tight monetary and fiscal policies, giving greater autonomy to central banks to make monetary policy'. Endelig, så demonstrerer Wayne Sandholtz (1993: 126), hvorledes en enighed om ØMU'ens grundprincipper havde bredt sig sidst i 80'erne således at 'most basic issues – central bank independence, the mandate for price stability – simply were not contested'.

Tekstboks 2. ØMU'ens idé-kerne

- (1) Konvergenskriterierne
- (2) Stabilitets- og vækstpakten
- (3) Proceduren for uforholdsmæssigt store budgetunderskud
- (4) Konvergensprogrammer (stabilitetsprogrammer)
- (5) Overordnede retningslinjer for den økonomiske politik
- (6) Protokollen for ECBS

Opsummerende på dette afsnit kan man fremhæve fire punkter. For det *første* befandt de fleste toppolitikere, inklusivt de danske, sidst i 70'erne og 80'erne sig i en krisesituation, hvor de faktisk ikke anede hvad de skulle foretage sig. Gennem halvfjerdserne havde de fleste fortsat den hidtidige efterspørgselsorienterede økonomiske politik i håb om at krisen kun var kortvarig. Knud Heinesen siger i dag at man hen til midt i 70'erne havde en forhåbning om at krisen var kortvarig, 'i hvert fald havde vi som arbejdshypotese, at det her gik nok hurtigt over' (Krog, 1999). Dermed er der ikke sagt noget om hvilken ny økonomisk strategi, der skulle erstatte den

gamle keynesiansk orienterede strategi. For at forklare dette, så er den *anden* konklusion på afsnittet, at det var et kollegialt pres i det Europæiske Monetære Samarbejde – særligt fra Tyskland og Holland – som bevirkede at europæiske politikere begyndte at tænke i nye såkaldte stabilitetsorienterede økonomiske baner. Hertil kommer, at der i nogle lande i denne periode, herunder Danmark, blev udvirket et ikke ubetydeligt pres fra de nationale centralbankdirektører med henblik på at få den siddende regering til at sværge troskab overfor en stabilitetsorienteret politik med inflationen og et balanceret budget i højsæde. Midt i firserne var denne monetaristisk inspirerede økonomiske doktrin blevet udbredt til hele Europa, og politiske ledere og offentligheden generelt begyndte at tage den for givet. Stabilitetsorienteret politik blev normen – det normale – som ingen legitimt kunne fravige. For det *tredje*, så betyder udbredelsen af denne økonomiske filosofi i løbet af firserne, at der ikke var særlig megen kontrovers omkring præcist disse emner, da detaljerne i den Økonomiske og Monetære Union skulle forhandles på plads i perioden 1988-1991. Der var ingen grund til at forhandle om noget, som alle dybest set troede på og forsøgte at efterleve på nationalt plan. Det er derfor at man kan tale om at ØMU'en er et konsensusprojekt. For det *fjerde*, så blev denne særlige økonomiske doktrin operationaliseret i ØMU'en i en række regler og procedurer. Disse skal ikke diskuteres i detaljer her, idet der henvises til foregående text-box. Blot skal det understreges, at det er muligt at klargøre disse regler og procedurer som selve ØMU'ens idé-kerne. Det vil sige, at vi taler om en række principper og regler, som udgør fundamentet for hele ØMU'ens funktionsmåde og som ikke kan antastes uden også at antaste selve ØMU'ens eksistensberettigelse.

4. En socialdemokratisk ØMU?

Med Amsterdam-traktaten fik beskæftigelsen sit eget kapitel i EU's traktatgrundlag og siden 1997 har beskæftigelsen været centralt

placeret på dagsordenen på både de ordinære europæiske topmøder og på særlige beskæftigelsestopmøder. I tekst-boksen nedenfor er oplistet nogle af de beskæftigelsesorienterede tiltag, som har set dagens lys i de sidste 3 år.

Tekstboks 3. ØMU'ens idé-periferi

- (1) Beskæftigelseskapitlet i Amsterdam-traktaten (art. 127)
- (2) Luxembourg-processen (Retningslinjer for beskæftigelsen og krav om udarbejdelse af beskæftigelsesprogrammer)
- (3) Cardiff-processen (Effektivisering af det indre marked)
- (4) Köln-processen (Makroøkonomisk koordination og dialog mellem ECB, Kommissionen, Ministerrådet og arbejdsmarkedets parter)
- (5) Lissabon-processen (Mellemløst reformstrategi)

Statsminister Poul Nyrup Rasmussen har gentagne gange fremhævet netop beskæftigelseselementet i det europæiske monetære samarbejde:

'Danmark er efter min opfattelse bedst tjent med at tilslutte sig euroen ... Det handler om beskæftigelse og danske arbejdspladser'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1999).³

I Danmark taler socialemokratiets talspersoner om at ØMU'en, i modsætning til tidligere, nu har fået deciderede socialdemokratiske træk. Torben Lund og Jacob Buksti fremhæver således, at de udemærket godt forstår at danskerne stemte nej til det liberalistiske ØMU-projekt fra slut-firserne, men at Amsterdam-traktaten og de igangsatte beskæftigelsesprocesser nu fundamentalt har ændret ØMU'ens natur:

'Den ØMU, der nu er sat i gang, er en anden møntunion, end den danskerne i sin

tid betakkede sig for at være med i. Når det siges i debatten, at ØMU'en ikke har ændret sig siden dengang, overses det, at Amsterdam-traktaten med sit beskæftigelsesafsnit og præciseringen af målsætningerne for det økonomiske samarbejde gør en reel forskel.

I 1992 var EU domineret af borgerlige regeringer med en liberalistisk tilgang til økonomisk politik. Det havde mærkbare konsekvenser. Arbejdsløsheden blev i 80'erne og i starten af 90erne anset for et andenrangsproblem. Lav inflation og store betalingsbalanceoverskud var meget vigtigere for Thatcher, Kohl, Juppé, Schlüter og Ellemann ... På den baggrund var det egentlig ikke uforståeligt, at danskerne sagde nej til en ØMU ... Det er kort og godt en anden møntunion, der er blevet til virkelighed i 1998, end den vi havde udsigt til i 1992'

(Jacob Buksti og Torben Lund, januar 1999).⁴

Den officielle socialdemokratiske ØMU-talsperson, Henrik Dam Kristensen, tilføjer at Danmark har spillet en væsentlig rolle i forbindelse med at arbejdsløsheden er blevet bragt på den europæiske dagsorden. Han fremhæver i den forbindelse, at kampen for beskæftigelsen i Europa er blevet ført mod, og vundet over, den Europæiske Centralbank:

'jeg synes at det er vigtigt, at vi er med i euroen. Først gælder det kampen for arbejdsløsheden. En af fordelene ved EU-samarbejdet er, at det nu er lykkedes at få sat hensynet til beskæftigelsen på dagsorden ... Det har været en hård politisk kamp, at få beskæftigelsen styrket som politisk målsætning over for den europæiske centralbanks mere konservative målsætning om prisstabilitet. Kampen om at få beskæftigelsen højere op på den politiske dagsorden har Danmark været førende i ... Skal vi fortsat sikre, at beskæftigel-

sen er højt prioriteret, så må vi være med der, hvor indflydelsen er'

(Henrik Dam Kristensen, november 1999).⁵

LO's ledelse slutter op omkring dette synspunkt, bl.a. med rapporten *Beskæftigelse og fælles mønt* fra september 1999.⁶ Ligeledes lader det til at LO-ledere næsten uforbeholdent deler denne opfattelse af ØMU projektet.⁷ Blandt de menige medlemmer af LO-forbundene, er det dog uklart hvorvidt stemningen er for eller imod ØMU'en. Nogle opinionsundersøgelser viser en ØMU-positiv tendens⁸ mens andre viser en overvejende ØMU-kritisk tendens.⁹ Desuden viser en rundspørge blandt LO-medlemmer, at deres holdning til ØMU'en langt fra er begrundet i at EU gør noget særligt for beskæftigelsen i Europa. Gallup konkluderer således at 'argumenter som flere danske arbejdspladser ... hidtil har været uden gennemslagskraft' (LO's nyhedsbrev, nr. 6, 2000: 2).

Spørgsmålet er nu om man med denne udvikling siden 1997 kan tale om, at ØMU'ens idé-kerne er under forandring? Kan man argumentere for, at ØMU'en nu, i modsætning til slutfirserne, er et fundamentalt set anderledes projekt, som er tilpasset de europæiske samfunds behov lige nu og her (Marcussen, 2001)?

Et svar på et sådan spørgsmål kan aldrig blive endeligt. For det første må man bide mærke i at den nuværende socialdemokratiske ledede regering, selv da den stod for en kick-start af økonomien i 1993, ikke har undvejet en tomme fra ØMU'ens idé-kerne. Da regeringen skød hvad der svarer til ca. 1% af BNP – ca. 10 milliarder kr. – ind i den kriseramte danske økonomi, forsikrede den samtidig oppositionen, kapitalmarkederne og de europæiske kolleger om, at der kun var tale om en tidsafgrænset og målrettet indsats. Da Poul Nyrup Rasmussen den 27. januar 1993 holdt sin første tale i Folketinget som landets statsminister, understregede han kraftigt, at den

politiske filosofi, som den foregående borgerlige regering havde konsolideret, vil blive videreført under hans ledelse:

'Vi vil føre en ansvarlig udgiftspolitik. Vi vil fastholde kronekursen. Vi vil fastholde lavinflationen og overskuddet på betalingsbalancen'

(Poul Nyrup Rasmussen, januar 1993).¹⁰

Og det har han faktisk understreget lige siden:

'Vi skal ... fastholde vore økonomiske styrkepositioner; fastkurspolitikken, betalingsbalanceoverskuddet og lavinflationen skal videreføres. Statens underskud skal nedbringes, og derfor skal det samlede offentlige forbrug fastholdes på en klart lavere stigningstakt end væksten i samfundet'

(Poul Nyrup Rasmussen, februar 1993).¹¹

'Opstår der tendenser til overophedning, vil regeringen ikke tøve med at gribe ind. Det er afgørende, at opsvinget ikke sker på bekostning af det sunde og stærke grundlag, dansk økonomi bygger på. Danmark har en stærk krone, et solidt overskud på betalingsbalancen i forhold til udlandet og en lav inflation'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1994).¹²

'Vil man holde retningen, skal man have en fast hånd på rattet. Går det for hurtigt, må man lette lidt på speederen. Det er derfor, regeringen i dag har foreslået en opstramning af finanspolitikken: Lige nu kører vi lidt for hurtigt ... Vi vil ikke have inflationsspøgelset manet frem igen'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1997).¹³

I sine åbnings- og tiltrædelsesredegørelser måler landets statsminister ligeledes konstant den danske økonomiske succes ved at sammenligne denne med ØMU'ens konvergenskriterier og i forhold til andre EU-lande –

Tyskland og Sverige – som traditionelt opfattes som værende succesfulde velfærdsstater:

'Regeringens økonomiske politik sikrer en ansvarlig linje ... Når linjen slår fuldt igennem, vil vi leve op til EF's konvergenskrav ...'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1993).¹⁴

'Næste år vil Danmark have et af Europas mindste underskud på de offentlige finanser ... Kronen er stærk ... Danmark er i dag et af Europas absolutte lavinflationslande'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1995).¹⁵

'De gode resultater og de gode udsigter ved vi ikke er kommet af sig selv. De skyldes en målrettet økonomisk/politisk strategi, der har ført til, at Danmark i dag som et af kun tre EU-lande opfylder Fællesskabets kriterier for en sund økonomi'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1996).¹⁶

'Vore største handelspartnere Tyskland og Sverige halter bagud. Vi skal lede længe rundt i Europa for at finde andre lande, hvor det går lige så godt som i Danmark'

(Poul Nyrup Rasmussen, oktober 1997).¹⁷

Hvis beskæftigelsen således er kommet på den europæiske dagsorden, så betyder det altså ikke, at ØMU's stabilitetsorienterede idé-kerne er blevet helt fortrængt, tværtimod. Og det er der en særlig grund til. Siden 1994 er Danmark med i den anden fase af ØMU'en og dermed forpligtet til at undgå såkaldte 'uforholdsmæssige store underskud'. Denne forpligtelse er Danmark pålagt jævnfør det traktatgrundlag, som blev ratificeret i 1993. Modsat forholder det sig med de processer, der er angivet i tekstboksen ovenfor, som angiveligt skulle være med til at skabe nye arbejdspladser i Europa. Disse processer har ikke den samme juridiske status som de bud-

getforpligtelser, som kan afledes af Traktaten. Med andre ord, hvor det er den politiske vilje, der driver værket m.h.t. til beskæftigelsesprocesserne, så er det altså juraen, der er drivende i forhold til bundlinjen for finansloven. Hvor meget kan denne politiske vilje så holde til? Hvordan prioriterer politiske beslutningstagere så når den politisk forpligtende beskæftigelsesmålsætning kolliderer med den juridisk forpligtende budgetmålsætning? Det ved vi faktisk ikke så meget om i dag idet beskæftigelsesprocesserne er ganske nye. Vi ved dog, at EU's medlemslande med Luxembourg-processen har været flittige til at producere regelmæssige beskæftigelsesrapporter. Men vi ved også, at der ikke har været et ønske om at vedtage en særlig beskæftigelsespagt (ikke at forveksle med 'Stabilitets- og Vækstpagten', som ikke indeholder deciderede beskæftigelsesmålsætninger), der udmøntes i konkrete og juridisk bindende forordninger. Der er altså ikke udsigt til, at vi vil se ØMU's idé-kerne – de stabilitetsorienterede konvergenskriterier – blive suppleret med et ekstra kriterium, der indeholder juridisk bindende målsætninger om niveauet for tilladelig arbejdsløshed i Europa.

Vi ved desuden, at der med Køln-processen nu formelt set er oprettet et forum for en makro-økonomisk dialog mellem bl.a. arbejdsmarkedets parter og den Europæiske Central Bank. Men vi ved også, at en sådan dialog aldrig vil komme til at have indflydelse på ECB's ensidige målsætning, som vedrører inflationen i Euro-området. På intet tidspunkt må ECB gå med i fælles politiske programmer, der kan tænkes at have konsekvenser for pris-niveauet i Europa. Det vi i øjeblikket kender til ECB's pengepolitiske strategi, gennem dens rentepolitik, er at ECB ikke ser ud til at være 'afslappet' i dens vurdering af inflationstendenser i Europa. Ved den mindste indikation på inflationære tendenser, har ECB hævet det fælles renteniveau i euro-området – uafhængigt af om dette måtte have negative konsekvenser for beskæftigelsesni-

veauet i nogle dele af Europa.¹⁸ Dette er klart udtryk af Wim Duisenberg, ECB's direktør, selv: 'Stabile priser går frem for alt' (*Information*, 18.02.2000).

ECB har desuden sin uafhængighed at tænke på. En helt central del af ØMU'ens idé-kerne er at beskytte europæiske og nationale centralbankdirektører fra politikere, der står til ansvar for vælgerne. Rationalet er, at demokratisk valgte politikere i krise-situationer kan være fristet til at lette lidt på den økonomiske politik for at få gang i vækst og beskæftigelse. Heroverfor står så centralbankdirektørerne, der er ansatte til at tage 'det mellem-lange sigt' til efterretning, hvilket indebærer, at konkrete beskæftigelsesproblemer ikke må få indflydelse på vedkommendes pengepolitiske strategi. ECB har derfor en interesse i konstant at skulle 'opdrage politikere' (*Berlingske Tidende*, 04.11.1999) til at ignorere økonomiske målsætninger, som ligger udover ØMU'ens idé-kerne og i det hele taget til ikke at påvirke nationalbankdirektørerne gennem såkaldte 'makro-økonomiske dialoger'. Man kan altså gætte på at ECB's repræsentant i den 'Makro-økonomiske dialog' vil sætte en stor ære i løbende at understrege ECB's traktatfæstede uafhængighed og den lige så traktatfæstede målsætning om prisstabilitet. Hvis dette virkelig er ECB's strategi, så lader den til at virke. Som Bodil Nyboe Andersen (2000) udtrykker det: 'Euroens første år har også for alvor placeret den Europæiske Centralbank i mediernes bevidsthed. Dels er det blevet helt klart, at der virkelig værnes om ECB's uafhængighed, og at langt de fleste politikere synes at acceptere denne uafhængighed'. Når den danske nationalbankdirektør siger 'langt de fleste', så hentyder hun nok til at det mindst kostede én europæisk toppolitikers karriere at sætte spørgsmålstejn ved ECB's uafhængighed og ØMU'ens idé-kerne, nemlig Oskar Lafontaine, den tyske finansminister, der blot tre måneder efter at ECB trådte i funktion tog sin afsked.

Selv om vi ved meget lidt om, hvorvidt beskæftigelsen i ØMU-sammenhæng er kommet for at blive, så er det dog tvivlsomt om man kan betegne beskæftigelsesprocesserne som andet end en idé-periferi, der ikke afgørende har indflydelse på ØMU'ens idé-kerne. Hvorvidt ØMU'en så kan siges at være blevet til et socialdemokratisk projekt er mindre interessant, når bare det står fast, at ØMU'ens stabilitetsorienterede kerne ikke er ændret.

5. Konklusion

Denne artikel har diskuteret eet enkelt element, som relaterer til ØMU'ens politik – nemlig spørgsmålet om hvilke politiske idéer, der er centrale for ØMU-projektet. Herunder har det været centralt at undersøge hvorledes disse idéer i løbet af 80'erne har fået konsensus-status i Europa og hvorvidt EMU'ens idé-kerne er under opløsning sidst i 90'erne. Det er blevet konkluderet at ØMU'ens stabilitetsorienterede idé-kerne idag stadig er den samme som den, der tjente som grundlag for ØMU'ens konvergenskriterier og stabilitets- og vækstpakten. Det, der imidlertid er sket er, at ØMU'en nu også har fået en beskæftigelsesorienteret idé-periferi, der i øjeblikket udelukkende er baseret på den politiske vilje, og som kun får praktisk betydning så længe den stabilitetsorienterede kerne ikke herved undermineres eller tilsidesættes. Som det udtrykkes i regeringens ØMU-redegørelse så skal de europæiske beskæftigelsesstrategier være 'i overensstemmelse med de overordnede økonomiske retningslinjer for den økonomiske politik' (Økonomi- og Finansministeriet, 2000: 378).

Hvorvidt ØMU'en har skiftet karakter siden de overvejende borgerlige regeringer i Europa sidst i 80'erne besluttede sig for at konsolidere den herskende økonomiske filosofi i en række formelle love, procedurer og organisationer er således tvivlsomt. Spørgsmålet er snarere om ikke de socialdemokratier, der idag argumenterer for at et sådant skift i

ØMU'ens idégrundlag har fundet sted, selv har undergået en ideologisk udvikling i løbet af 90'erne.

Noter

1. Tak til Poul Thøis Madsen, Ålborg Universitet, og Mette Zølner, Handelshøjskolen i København, for kommentarer til første udkast.
2. Erik Hoffmeyer, 'Sådan nærmer vi os afgrunden', *Berlingske Tidende*, 10.01.1980.
3. Poul Nyrup Rasmussens åbningstale i Folketinget, 05.10.1999; se også 'Euroen giver både sikkerhed og beskæftigelse', *Søndagsavisen*, 31.10.1999; 'Danske arbejdspladser sikres bedst med den fælles valuta', *Fyns Stiftstidende*, 29.11.1999; og 'Det handler om arbejdspladser', *Nordjyske Stiftstidende*, 21.11.1999.
4. Jacob Buksti og Torben Lund, 'En anden møntunion', *Berlingske Tidende* 15.01.1999.
5. Henrik Dam Kristensen, 'Lukkede døre', *Aktuelt*, 08.11.1999.
6. I modsætning til ØMU-kampagnerne i 1992 og 1993, så støttes statsministerens ØMU-kampagne nu også af Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, som blandt andet forklarer sit holdningsskift med en reference til beskæftigelsesdimensionen i Amsterdamtraktaten (AE-nyt, nr. 2, marts 2000: www.ae-dk.dk/ae/dokument/aenyt/Nyt200.pdf).
7. *Aktuelt*, 25.11.1998, s.9: 'Kun to forbundsformænd er modstandere af ØMU'; *Aktuelt*, 05.01.1999, s. 3: 'Fagforbund er klar til medlemskab af ØMU'en - Afstemning jo før jo bedre'; *Weekendavisen*, 10.-16.09.1999, s. 6: 'LO og ØMU'en - Der er intet at frygte'; *Aktuelt*, 30.10.1999, s. 7: 'Bred opbakning til ØMU'en i fagbevægelsens top'; *Børsen*, 29.12.1999 og *Politiken*, 29.12.1999: 'LO-formanden anbefaler dansk ja til ØMU'. *Politiken*, 02.04.2000, s. 7: 'Den kringledede vej til et ja'.
8. *Aktuelt*, 16.03.1999, p.8: '53 procent [af LO's medlemmer] vil stemme ja til euroen ved en kommende folkeafstemning, 38 procent nej og kun syv procent er i tvivl'; *LO's nyhedsbrev*, no. 6, 2000 p. 4: '46 pct. siger at de ville stemme ja til dansk deltagelse i ØMU'en, mens 42 pct. ville stemme nej, hvis der var afstemning i morgen. 9 pct. ved ikke, mens resten enten ikke ville stemme, ville stemme blankt eller ikke ville svare'.
9. LO (2000), 'Vælgernes holdning til den Økonomiske og Monetære Union', *LO dokumentation*, 30. marts viser at 47 procent af LO-medlemmerne vil stemme Nej til euro'en, og 42 procent vil stemme ja. Se også *Politiken*, 12.04.2000: 'Hemmelig måling: LO-nej til euro'.
10. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 27.01.93, sp. 4746.
11. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 02.02.93, sp. 4803.
12. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 04.10.94, sp. 1-2.
13. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 07.10.97: side 4-5.
14. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 05.10.93, sp. 10.
15. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 03.10.95: sp. 2.
16. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 01.10.96, sp. 6.
17. Poul Nyrup Rasmussen, Folketingstidende, forhandling, 07.10.97, s. 4.
18. Formanden for LO, Hans Jensen, har da også givet udtryk for utilfredshed angående ECB's ensidige fokus på prisstabilitet på bekostning af beskæftigelse i Europa, se *Information*, 18.02.2000: 'LO angriber »elitær centralbank«'.

Litteratur

- Andersen, Bodil Nyboe (2000), 'Euroen og Danmark', tale i British Import Union, 18.01.2000.
- Andersen, Stig (1994), *Hoffmeyer*, København: Børsens Forlag.
- Cameron, David R. (1995), 'Transnational Relations and the Development of European Economic and Monetary Union' i T. Risse-Kappen (ed.) *Bringing Transnational Relations Back In - Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 37-78.
- Commission of the European Communities (1977), 'Report of the Study Group on the Role of Public Finances in European Integration', 2 volumes, April, Brussels (the MacDougall Report).
- Dyson, Kenneth og Kevin Featherstone (1999), *The Road to Maastricht. Negotiating Economic and Monetary Union*, Oxford: Oxford University Press.

- Dyson, Kenneth, Kevin Featherstone og George Michalopoulos (1995), 'Strapped to the Mast: EC Central Bankers Between Global Financial Markets and Regional Integration', *Journal of European Public Policy*, 2(3): 465-87.
- Epstein, Gerald A. og Gintis, Herbert M. (1995), 'Macro-economic Policies for Sustainable Growth', i G. A. Epstein og H. M. Gintis (eds) *Macro-Economic Policy After the Conservative Era*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3-17.
- Gill, Stephen (1997), 'An EMU or an Ostrich? EMU and Neo-Liberal Economic Integration: Limits and Alternatives', i Petri Minkkinen og Heikki Patomäki (eds) *The Politics of Economic and Monetary Union*, Boston: Kluwer Academic Publishers, pp. 207-231.
- Gros, Daniel og Niels Thygesen (1992), *European Monetary Integration*, London: Longman.
- Hoffmeyer, Erik (1993), *Pengepolitiske problemstillinger 1965-1990*, København: Danmarks Nationalbank.
- Jelved, Marianne (1999), *Alt har sin pris*, København: Aschehoug.
- Jespersen, Jesper (1999), 'ØMU'en er en spændetrøje', *Information*, 23.09.1999.
- Krogh, Torben (1999), 'Velfærd og krisestyring – Knud Heinesen', *Politiken*, 29.08.1999.
- LO (1999), *Beskæftigelse og fælles mønt*, september.
- Ludlow, Peter (1982), *The Making of the European Monetary System*, London: Butterworth Scientific.
- Marcussen, Martin (1998), 'Central Bankers, the Ideational Life-Cycle and the Social Construction of EMU', *EUI Working Papers*, RSC no. 98/33, Florence: European University Institute.
- Marcussen, Martin (1999), 'The Dynamics of EMU-Ideas', *Cooperation and Conflict*, 34(4): 383-411.
- Marcussen, Martin (2000), *Ideas and Elites: The Social Construction of Economic and Monetary Union*, Ålborg: Ålborg University Press.
- Marcussen, Martin (2001), 'Denmark in the EMU Semi-Sovereignty Game', i Kenneth Dyson (ed.) *The European State and the Euro. Playing the Semi-sovereignty Game*, Oxford: Oxford University Press, forthcoming.
- Moravcsik, Andrew (1998), *The Choice for Europe*, Ithaca: Cornell University Press.
- OECD (1977), *Towards Full Employment and Price Stability – A Report to the OECD by a Group of Independent Experts*, June, Paris (the McCracken Report).
- Overturf, Stephen F. (1997), *Money and European Union*, New York: St. Martin's Press.
- Rasmussen, Jan Kærraa og Jens-Christian Stougaard (1999), 'ØMU'en lægger os ikke i spændetrøje', *Information*, 30.09.1999.
- Sandholtz, Wayne (1993), 'Monetary Bargains: The Treaty on EMU' i Allan W. Cafruny og Glenda G. Rosenthal (eds), *The State of the European Community. The Maastricht Debate and Beyond, Vol. II*, Boulder: Lynne Rienner, pp. 125-142.
- Økonomi- og Finansministeriet (2000), *Danmark og Euroen*, April, København.